

Economic basis of the regional organization of industrial parks of Azerbaijan

Khasay Jahangirov

PhD candidate, Western Caspian University. Azerbaijan.

E-mail: c.xasay@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-8364>

Abstract. The advantages of the production arrangement in regional and compact areas have been widely explained in many papers written by classical and modern economists and thereby the theoretical and conceptual foundations of this approach have been formulated. Nowadays, along with the regional organization of production, there can be observed a tendency to concentrate on close and complementary areas of production in more compact areas. This tendency is accompanied with the application of preferential economic regimes. One of the main reasons is the economic activities organized within the Special Economic Zones and widely used since the 1970s. An industrial park (IP)- the special type of economic zone which is the most widespread special economic regime in the world. It plays a key role in the effective organization of industrial production in the local areas. In this paper, regional organization of industrial parks are elaborated and suggestions with reference to this have been proposed by taking into account the economic, social and geographical potentials of regions of Azerbaijan.

Keywords: industrial park, production, employment, regional development, industrial clusters.

JEL O32,O14,H21,E22,L16; **UDC** 338.121,338.332

To cite this article: Jahangirov Kh. (2021). Economic basis of the regional organization of industrial parks of Azerbaijan. *Economic Growth and Social Welfare*, Issue III, pp. 81-96.

Article history: Received – 17.06.2021; Accepted – 29.09.2021.

Azərbaycanda sənaye parklarının regional təşkilinin iqtisadi əsasları

Xasay Cahangirov

Dissertant, Qərbi Kaspi Universiteti. Azərbaycan.

e-mail: c.xasay@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-8364>

Annotasiya. İstehsalın regional və kompakt ərazilərdə təşkilinin üstünlükləri bir çox klassik və müasir iqtisadçıların əsərlərində geniş izah edilmiş, bu yanaşmanın nəzəri və konseptual əsasları formalaşmışdır. Günümüzdə istehsalın regional təşkili ilə yanaşı, yaxın və bir-birini tamamlayan istehsal sahələrinin güzəştli iqtisadi rejimlər tətbiq edilməklə daha kompakt ərazilərdə cəmlənməsi tendensiyası da müşahidə edilməkdədir. Bu, daha çox XX əsrin 70-ci illərindən etibarən geniş tətbiq edilən Xüsusi İqtisadi Zonalar çərçivəsində təşkil edilən iqtisadi fəaliyyətlə bağlıdır. Xüsusi iqtisadi zonanın bir növü olan sənaye parkı (SP) isə dünyada ən çox yayılmış xüsusi iqtisadi rejimli ərazilər olmaqla sənaye istehsalının lokal ərazilərdə daha effektiv təşkilində əhəmiyyətli rola malikdir. Məqalədə Azərbaycan regionlarının iqtisadi, sosial və coğrafi baxımdan potensialı nəzərə alınmaqla sənaye parklarının regional təşkili məsələləri izah edilmiş və bununla bağlı təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: sənaye parkı, istehsal, məşğulluq, regional inkişaf, sənaye klasterləri.

JEL O32,O14,H21,E22,L16; **UDC** 338.121,338.332

Məqaləyə istinad: Cahangirov X. (2021). Azərbaycan sənaye parklarının regional təşkilinin iqtisadi əsasları. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № 3, səh. 81-96.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 17.06.2021; qəbul edilib – 29.09.2021.

Giriş / Introduction

Müasir dünya iqtisadiyyatında xidmət sahələri sürətlə inkişaf etsə də onların əsasında sənaye amili hələ də aparıcı mövqeyə malikdir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatda əldə edilən faydanın yarısından çox hissəsinin xidmət sahələrində formalaşdığı məlumdur. Lakin ilk baxışdan formalaşan bu qənaət sonrakı təhlillər zamanı dəyişir, əslində xidmət sahələrinə aid göstəricilərin kökündə sənayenin böyük çəkiyə malik olması məlum olur. Belə ki, sənaye məhsulunun istehsalı bir çox xidmət sahələrinin inkişafına təkan verir ki, bunlara misal olaraq təchizat, loqistika, bank, maliyyə, reklam və sair xidmət sahələrini qeyd etmək olar. Bu baxımdan sənaye ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sənayenin dinamik inkişafı isə dövlətin bu sahədə apardığı siyasətin effektivliyindən birbaşa asılıdır. Sənayedə prioritet sahələrinin düzgün müəyyən edilməsi və bu fəaliyyətin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi tədbirləri ilə yanaşı sənaye müəssisələrinin regional yerləşdirmə prinsipləri də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, dünyanın bir çox ölkələrində, xüsusilə də inkişafda olan ölkələrdə mərkəz və regionlar arasında iqtisadi inkişaf göstəricilərində disproporsiyaların mövcudluğu aktual problemlər sırasındadır. Bu ölkələrdə adətən istehsal və xidmət sahələri ölkənin bir və ya bir neçə iri yaşayış məntəqələrində cəmləşməklə digər ərazilərin inkişafında

əhəmiyyətli geriləmələr müşahidə edilir. Bu əraziləri iqtisadi ədəbiyyatda depressiv ərazilər adlandırırlar. Depressiv ərazilərin inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir çox dövlətlər tərəfindən xüsusi regional inkişaf proqramları həyata keçirilir, ölkənin inkişafdan geri qalmış ərazilərinə münasibətdə fərqli iqtisadi mexanizmlər tətbiq edilir. Bunlara misal olaraq sənaye müəssisələrinin regionlarda təşkilinin təşviqi üçün xüsusi güzəşt və imtiyazların tətbiqini qeyd etmək olar ki, günümüzdə bu tip iqtisadi siyasət bir çox dünya ölkələrində daha çox xüsusi iqtisadi zonaların təşkili ilə daha effektiv şəkildə tətbiq edilir. Nəticədə ölkə regionallarına, o cümlədən depressiv ərazilərə investisiyaların cəlb edilməsi ilə bir sıra iqtisadi və sosial problemlərin həllində ciddi irəliləyişlərin əldə edilməsi mümkün olur. Ümumilikdə isə sənayenin regional təşkili istehsal prosesi ilə bağlı bir çox xərclərin azalmasına səbəb olmaqla yanaşı regionlar üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə də müsbət təsir göstərir. İstehsalın regional təşkili prinsipləri çərçivəsində xüsusi iqtisadi zonaların (XİZ) tətbiqi isə daha yüksək effektivliyin əldə edilməsinə rəvac verir. Hazırda bir çox dünya ölkələrində qeyd edilən məqsədlərə nail olunmasında sənaye parklarından istifadəyə geniş yer verilir. Funksional təyinatına görə XİZ-lərin ixrac-istehsal tipinə aid olan sənaye parkları günümüzdə dünyada ən geniş yayılmış xüsusi rejimli zonlardır. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında sənayenin inkişaf etdirilməsi, bu sahəyə yeri və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, çoxsaylı iş yerlərinin yaradılması və digər bu kimi məsələlərin həllində müsbət dinamikanın təmin edilməsi məqsədilə ölkə regionlarının iqtisadi və resurs potensialı nəzərə alınmaqla regionlarda sənaye parklarının təşkili işlərinin sürətləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatın təhlili

Oxşar və bir-birini tamamlayan, o cümlədən köməkçi istehsal sahələrinin yaxın və kompakt ərazilərdə yaradılması ilə yüksək iqtisadi səmərəliliyə nail olunması bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən tədqiq edilmiş və istehsalın bu formada təşkilinin üstünlükləri izah edilmişdir. Özünün 1890-cı ildə işıq üzü görən “İqtisad elminin prinsipləri” adlı əsərində ingilis iqtisadçı-alimi, neoklassik məktəbin görkəmli nümayəndəsi Alfred Marşal istehsalın lokallaşdırılması, bir-birini tamamlayan və köməkçi istehsal sahələrinin qonşu ərazilərdə təşkili məsələlərinə geniş yer vermişdir. Marşala görə bir-birini tamamlayan istehsal sahələrinin yaxın ərazidə təşkili həmin sahələrin qarşılıqlı inkişafına müsbət təsir göstərir, həmçinin istehsalın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq əmək resurslarının formalaşmasında mühüm rol oynayır, müəssisələrin fərdi inkişafını təmin etməklə yanaşı, həmin rayonun konkret məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını da təmin edir (Marşal, 2011, s.257-264). Avstriyalı alim Y. Şumpeter, italyan alimi C. Bekattini, amerikalı alim S. Cmanski, fransız iqtisadçı F. Perru və başqaları bu fikirləri daha da zənginləşdirərək istehsalın rayonlaşdırılması və lokallaşdırılmasının effektivliyini izah etmişlər (Tumenova, 2019, s.68). Daha müasir dövrdə isə istehsalın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və bazarda üstünlüyün təmin edilməsi baxımından istehsalın lokallaşdırılmasının əhəmiyyəti barədə amerikalı alim, iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatçısı M. Porter özünün “Beynəlxalq rəqabət. Ölkələrin rəqabət üstünlüyü” adlı elmi əsərində bu məsələlərə geniş yer vermişdir. Porter klaster fenomenini izah edərək 10 ölkə üzrə 100-ə yaxın istehsal sahəsinin rəqabət qabiliyyətini tədqiq edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, yüksək rəqabətqabiliyyətli firmalar dünya üzrə systemsiz deyil, əksinə konkret ölkələrdə, hətta regionlarda cəmləşmişdir. Belə olan halda həmin firmalar yaxın ərazilərdə yerləşən digər firmalara - təminatçı firmalar, istehlakçılar və rəqib firmalara öz müsbət təsirini göstərməklə onların inkişafına da təkan verirlər. Nəticədə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan və qarşılıqlı inkişaf edən firmaların klasterləri yaranır (Porter, 2016, s.4-19).

Rus alimi N. Kalasovski iqtisadi rayonlaşma nəzəriyyəsində qərb anlayışında formalaşan klasterləşməni ərazi-istehsal kompleksləri olaraq şərh etmiş, istehsal prosesində müəssisələrin eyni infrastrukturdan, insan resursları və enerji mənbəyindən istifadə etməklə daha yüksək effektivliyə nail olunmasını izah etmişdir (Kolosovski, 1969, s.28-36).

Aparılmış təhlillər göstərir ki, yuxarıda söylənilən fikirlər dünya mövcud olan bir çox sənaye klasterləri və sənaye parklarının məqsədlərinə uyğun olmaqla öz effektivliyini sübut etmişdir.

Metodologiya

Tədqiqatın yerinə yetirilməsində analitik təhlil, müqayisə və sistemləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi statistik məlumatları, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında qanunları, Energetika Nazirliyinin, Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası (ASEAN) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sənaye və İnkişaf Təşkilatının (UNIDO) və bir sıra beynəlxalq təşkilatların rəsmi məlumat və informativ məcmuələri təşkil edir.

Nəticələr və müzakirə

Sənaye parklarının regional yerləşmə prinsipləri

Sənayenin rayonlaşdırılması və istehsalın kompaktlaşdırılması müasir Sənaye parklarının əsas qayəsini təşkil edir. Sənaye parkları yaradılarkən onun funksional təyinatının müəyyən edilməsi qədər də ərazi seçimi məsələsi vacib həllərdən hesab edilir. Belə ki, sənaye parkının uğurlu fəaliyyəti üçün onun yerləşmə mövqeyinə bir sıra amillər ciddi təsir göstərir. Dünya praktikasına əsasən sənaye parkları üçün ərazi seçimində əsas prioritetlər kimi xammal və təbii resurslar, ucuz enerji və işçi qüvvəsi, yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkəsinə yaxınlıq, istehlak bazarına optimal çıxış imkanları və yerli istehsal əməlləri nəzərə alınır (Sxem 1.). Bu da yuxarıda qeyd edilən iqtisadçı alimlərin əsaslandırmaqları ilə tam uyğunluq təşkil edir. Aşağıdakı sxemdə sənaye parkı üçün ərazi seçiminə təsir edən başlıca meyarlar qeyd edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu meyarların hər birinin eyni anda mövcud olması heç də hər zaman mümkün olmur. Bu baxımdan ərazi seçimi mərhələsində çatışmayan meyarların necə kompensasiya ediləcəyi də planlaşdırılmalıdır. Məsələn, yaxşı inkişaf etmiş dəniz portuna malik olmayan və ya ümumiyyətlə dənizə çıxışı olmayan ölkələrdə bu çatışmazlığın kompensasiya edilməsi üçün dəmir yolu, magistral və hava nəqliyyatı infrastrukturunun hər hansı birinin yüksək inkişaf göstəricilərinə malik olması zəruridir. Əks təqdirdə bu ərazilərdə sənaye parklarının uğurlu inkişafını planlaşdırmaq reallığa uyğun olmayacaqdır. Dünya ölkələri üzrə yüksək inkişaf göstəricilərinə malik sənaye parklarının coğrafi yerləşməsinə nəzərdən keçirərkən onların ilk növbədə nəqliyyat qovşaqlarının üzərində, o cümlədən dəniz və hava limanları, dəmir yolu və beynəlxalq magistral şəbəkələrin yaxınlığında təşkil edildiyi məlum olur.

Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində mövcud olan çoxsaylı sənaye parklarının coğrafi yerləşməsi ilə onların funksional təyinatı arasında da qanunauyğunluq müşahidə edilməkdədir. Dünya ölkələri üzrə mövcud olan sənaye parklarının təhlili göstərir ki, onların yerləşmə coğrafiyasında xüsusi tendensiyalar mövcuddur. Belə ki, əməkəttutumlu sənaye sahələri əsasən ucuz işçi qüvvələrinin mövcud olduğu ərazilərdə, iri həcmli xammal ehtiyatlarına əsaslanan sənaye sahələri bol və ucuz xammal ehtiyatları olan ərazilərdə, enerjitetutumlu sahələr isə bol və ucuz enerji mənbələri olan ərazilərə meyl göstərilir. Bu, əsasən istehsal xərclərinin azaldılması və təchizat məsələlərində vaxt itkisinin minimuma endirilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Həmçinin bu tendensiyaya ölkələrin inkişaf səviyyələri də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, yüksək texnologiyalara əsaslanan elmi-sənaye parkları ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə üstünlük təşkil etdiyi halda, əməkəttutumlu və ekoloji cəhətdən nisbətən daha zərərli istehsala əsaslanan sənaye istehsalının təşkil olunduğu sənaye parkları Cənub şərqi Asiyanın inkişaf etməkdə olan Malayziya, İndoneziya, Tailand, Vyetnam, Kamboca, Laos, Myanma və Bruney kimi ölkələrində geniş yayılmışdır. Bu ölkələrin ərazisində 1000-dən çox xüsusi iqtisadi zonanın olduğu təxmin edilir ki, bunlardan 893-ü sənaye parklarıdır (EZA, 2015). Burada da əsas amil ucuz işçi qüvvələrinin mövcud olması və ekoloji tələblərin daha aşağı həddə olmasıdır.

Sxem 1. Sənaye parkı üçün ərazi seçiminə təsir edən amillər.

Mənbə: Dünya praktikasının təhlili əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

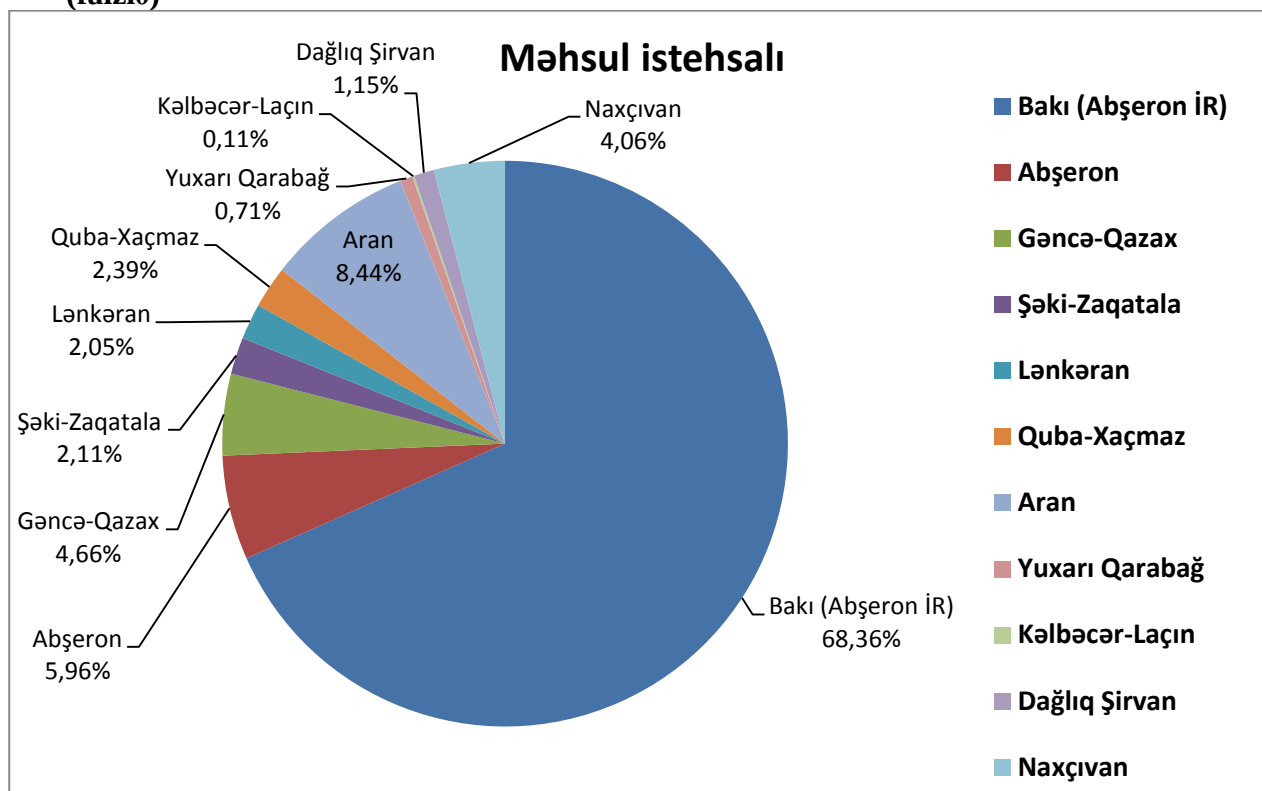
Bu ölkələrin sənaye parklarında həmçinin çoxsaylı tekstil sənayesi müəssisələri də fəaliyyət göstərir ki, bu da həm ucuz işçi qüvvəsi həm də regionun pambıq istehsalı üzrə dünyada qabaqcıl yeri tutması ilə əlaqədardır. İşçi qüvvəsinin ucuz olması isə istehsal edilən məhsulun son maya dəyərində özünü göstərir. Pambıq və ipək istehsalı üzrə dünya liderlərindən olan Çin bu regionda tekstil sənayesinin inkişafında aparıcı rola malikdir. Eyni tendensiya Türkiyə Cümhuriyyətində, Hindistan və Pakistan kimi ölkələrdə də müşahidə edilməkdədir. Pambıq istehsalı üzrə dünyada əhəmiyyətli yerləri tutan bu ölkələrdə sənaye parklarının və sənaye məhəllələrinin böyük əksəriyyəti məhz tekstil sənayesi üzərində qurulmuşdur. Halbuki Çindən sonra pambıq istehsalı üzrə digər dünya liderləri sırasında ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa və sair inkişaf etmiş ölkələr də yer alır ki, məhz ucuz işçi qüvvəsi amilinə bağlı olaraq onlar öz tekstil müəssisələrinin fəaliyyətini Cənub Şərqi Asiya ölkələri və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən sənaye parklarında təşkil etməyə üstünlük verirlər. Hətta son zamanlar tekstil sənayesi üzrə investisiyaların Çindən Vyetnama daşınması tendensiyası müşahidə edilməkdədir ki, bu, Çin sənaye parklarının inkişaf edərək yüksək texnologiyalara əsaslanan istehsala keçid etməsi, eyni zamanda Vyetnamda işçi qüvvəsinin daha ucuz olması ilə bağlıdır. BMI Research analitik şirkətinin hesabatına əsasən 2016-cı il üzrə Çinin pambığa olan tələbatı 5 faiz azalmışdır ki, bu da tekstil sənayesinin Çindən Vyetnamın Sənaye parklarına köçürülməsi ilə bağlıdır. Belə ki, 2016-cı il ərzində Çinin pambığa olan tələbatının azalması fonunda Vyetnamın bu məhsula olan tələbatı bir il ərzində 22 faiz artmışdır (MZX, 2016; ASEAN, 2016).

Azərbaycanda Sənaye parklarının iqtisadi rayonlaşma prinsipi əsasında təşkilinin konseptual əsasları

İstehsal sahələrinin mərkəzdən ucqarlara doğru inkişaf etdirilməsi və regionlarda sənaye klasterlərinin formalaşdırılması regionların sosial-iqtisadi inkişafında və dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyaların kəskin azalmasında, bununla da regionların mərkəzdən asılılığının əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırılmasında müsbət rola malik ola bilər. Təhlillər göstərir ki, hazırda Azərbaycanda regionların mərkəzdən asılılığı yüksək səviyyədə qalmaqdadır. Ölkənin

müxtəlif rayonlarında iqtisadi fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlər Bakı şəhəri üzrə gəlirlərə nisbətə olduqca aşağı səviyyədədir. 2019-cu ilin təsdiqlənmiş dövlət büdcəsinə əsasən ölkənin regionları üzrə ümumi gəlirlər 7.3 milyard manat proqnozlaşdırıldığı halda, bunun 6.6 milyard manatı təkcə Bakı şəhərinə aiddir. Respublika tabeli iri şəhərlər olan Gəncə və Sumqayıt üzrə bu gəlirlərdə pay müvafiq olaraq 47 və 90 milyon manata yaxın təşkil edir (ADBHQ, 2020). Halbuki bu şəhərlər Bakıdan sonra iqtisadi, o cümlədən sənaye əhəmiyyətinə, həmçinin əhalisinin sayına görə ilk üçlüyü tamamlayırlar. Respublikanın 26 rayonunda isə gözlənilən gəlirlər xərcləri qarşılamadığından dövlət büdcəsi hesabına həmin rayonlara ümumilikdə 104 milyon manata yaxın vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə 23 milyard manat gəlir və 25 milyard manata yaxın xərc olaraq təsdiq edilmiş 2019-cu il büdcəsində rayonların gəlirlərində 104 milyon manat kəsinin mövcudluğu ilk baxışdan ciddi problem hesab edilməyə bilər. Lakin 2019-cu ilin dövlət büdcəsi haqqında Qanunun 17-ci maddəsində qeyd olunan Dövlət Neft Fondunun gəlirləri nəzərə alınmazsa icmal büdcəsinin kəsinin 13,5 milyard manata yaxın olması məlum olur və bu, məsələyə daha həssas yanaşmanı tələb edir. Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cu ildə ölkənin iqtisadi rayonları üzrə statistik məlumatlarına əsasən ölkə üzrə iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul istehsalının 4-dən 3 hissəsinə qədər Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşmüşdür (RSMD, 2019). Abşeron iqtisadi rayonuna daxil olan Bakı şəhərini ayrıca götürdükdə ölkə üzrə məhsul istehsalının 68 faizə yaxınının təkcə bu şəhərin payına düşdüyü məlum olur. Bakı şəhəri nəzərə alınmazsa Abşeron iqtisadi rayonu cəmi 6 faizlə 2-ci yerdə qərarlaşmışdır ki, bu da daha çox Bakı şəhərinə yaxınlıqla izah edilə bilər. (Diaqram 1) Bu rəqəmlər bir daha göstərir ki, ölkə regionlarının mərkəzdən asılılığı olduqca yüksək həddədir və regionlarda iqtisadi fəaliyyət üçün investor cəlbediciliyi qənaətbəxş həddə deyildir.

Diaqram 1. 2019-cu ildə regionlar üzrə iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul istehsalı (faizlə)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi ölkə büdcəsinin formalaşmasında respublikanın digər şəhər və rayonlarının əhəmiyyəti olduqca aşağı səviyyədə olmaqla yanaşı, hətta Bakı regionu üzrə əldə edilən

gəlirlər də büdcənin qeyri-neft sektoru hesabına tam həcmdə formalaşdırılmasına kifayət etmir. Neft hasilatının həcmi və dünya bazarlarında mövcud qiymətlərinin dinamikası isə Azərbaycanın dövlət büdcəsi üzrə risklərini artırır. Büdcə üzrə risklərin daha effektiv idarə edilməsi üçün ölkə regionlarında sənayenin inkişaf etdirilməsi ilə regionlarla mərkəz arasında iqtisadi disproporsiyanın aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli nailiyyətlərin əldə edilməsi mümkün ola bilər.

Ölkə regionlarında istehsalın aşağı göstəricilərə malik olması həm də məşğulluq probleminin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan regionlarda iqtisadi və sosial inkişaf inkişafın daha da sürətləndirilməsi üçün investisiya mühitinin daha da optimallaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bunun üçün isə dünya praktikasında uzun illər ərzində özünü doğrultmuş sənaye parklarından daha geniş istifadə imkanları təhlil edilməlidir. İlk növbədə ölkə regionlarının təbii ehtiyatlar və əmək resursları baxımından potensialları təhlil edilməli, hansı regionda hansı növ sənaye parkının yaradılmasının mümkünüyü və perspektivləri müəyyən edilməlidir. Sənaye parklarının regionlar üzrə təşkilində başlıca meyar kimi iqtisadi rayonlaşma prinsipinin əsas götürülməsi daha məqsədəuyğundur. 2021-ci ilin ortalarına qədər Azərbaycan ərazisi ayrı-ayrı regionların iqtisadi göstəriciləri, coğrafiyası, istehsal ənənələri, təbii resurslar kimi amillərin təsiri altında uzun illər ərzində şərti olaraq 10 iqtisadi rayona bölünmüşdür. İqtisadi rayonlaşma prinsipi hər bir zonaya fərdi yanaşılmaya imkan yaradır ki, bu da həmin zonada mövcud iqtisadi və sosial vəziyyətə uyğun siyasətin həyata keçirilməsini asanlaşdırır. Bu rayonlar əsasən iki qrupa – sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri üzrə ixtisaslaşmış iqtisadi rayonlara ayrılır.

2020-ci ilin sentyabr-noyabr ayları ərzində Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi və 10 noyabr qələbəsi ilə başa çatan vətən müharibəsindən sonra iqtisadi rayonların bölgüsündə müəyyən dəyişikliklərin edilməsi zərurəti yaranmışdır. Belə ki, ölkə Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanına əsasən ölkə ərazisi 14 iqtisadi rayona bölünmüşdür (ARPF, 2021).

Əvvəlki bölgüyə əsasən sənaye sahələrinin inkişaf etdiyi əsas rayonlar Abşeron, Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi rayonları olmuşdur. Azərbaycanın faydalı qazıntıları hətta aqrar sahələr üzrə ixtisaslaşmış iqtisadi rayonların ərazisində sənayenin inkişaf etdirilməsinə də böyük perspektivlər açır. Misal üçün qeyd etmək olar ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşsa da, bu ərazidə mövcud olan zəngin polimetal filizi yataqları maşınqayırma, yüksək texnoloji avadanlıqlar, o cümlədən yarımkeçirici və enerji daşıyıcı qurğuların istehsalı sahələrinin yaradılmasında əvəzsiz rola malikdir. Aran iqtisadi rayonunda isə kənd təsərrüfatı üzrə yüksək ixtisaslaşmanın mövcud olmasına rəğmən iri sənaye mərkəzlərinin mövcudluğunu müşahidə etmək olar.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş keçmiş Abşeron, Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi rayonları müstəqilliyin ilk illərində Sovet dönməsində mövcud olmuş sənaye potensialını dəfələrlə itirmiş, istehsal müəssisələri fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmişdir. Yeni müəssisələr isə əksəriyyət etibarlı ilə daxili tələbatı tam ödəməməklə yanaşı, dünya bazarlarına rəqabətqabiliyyətli məhsulların çıxarılması üçün kifayət qədər innovativ istehsal vasitələrinə malik deyildir. Lakin zaman keçdikcə əsasən neft sahəsinə yatırılan xarici investisiyalar sayəsində Abşeron iqtisadi rayon üzrə ümumi sənaye göstəriciləri yüksəlmişdir. Ancaq qeyri-neft sektoru üzrə müstəqillik illərində mövcud olmuş sənaye potensialının bərpa edilməsi hələ də mümkün olmamışdır.

Aparılan təhlillər belə deməyə əsas verir ki, iqtisadi, xammal və enerji resursları baxımından ölkənin əsasən 5 yeni iqtisadi rayonu – Bakı, Abşeron-Xızı, Gəncə-Daşkəsən, Mərkəzi Aran və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarının ərazisi sənaye parklarının təşkili baxımından daha əlverişlidir. Digər iqtisadi rayonların ərazisində isə daha çox aqrar sahəyə aid, o cümlədən aqrar sənaye parkların təşkili prioritet olaraq müəyyən edilə bilər.

Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında sənaye parklarının təşkili

Bakı və Abşeron-Xızı İqtisadi rayonları ölkənin sənaye cəhətdən ən inkişaf etmiş bölgəsidir. Bakı şəhəri ilə yanaşı ölkənin sənaye cəhətdən 2-ci böyük şəhəri olan Sumqayıt şəhəri də bu əraziyə daxildir. Hazırda ölkə üzrə yaradılan 10 Sənaye parkından 5-i, 2 texnologiyalar

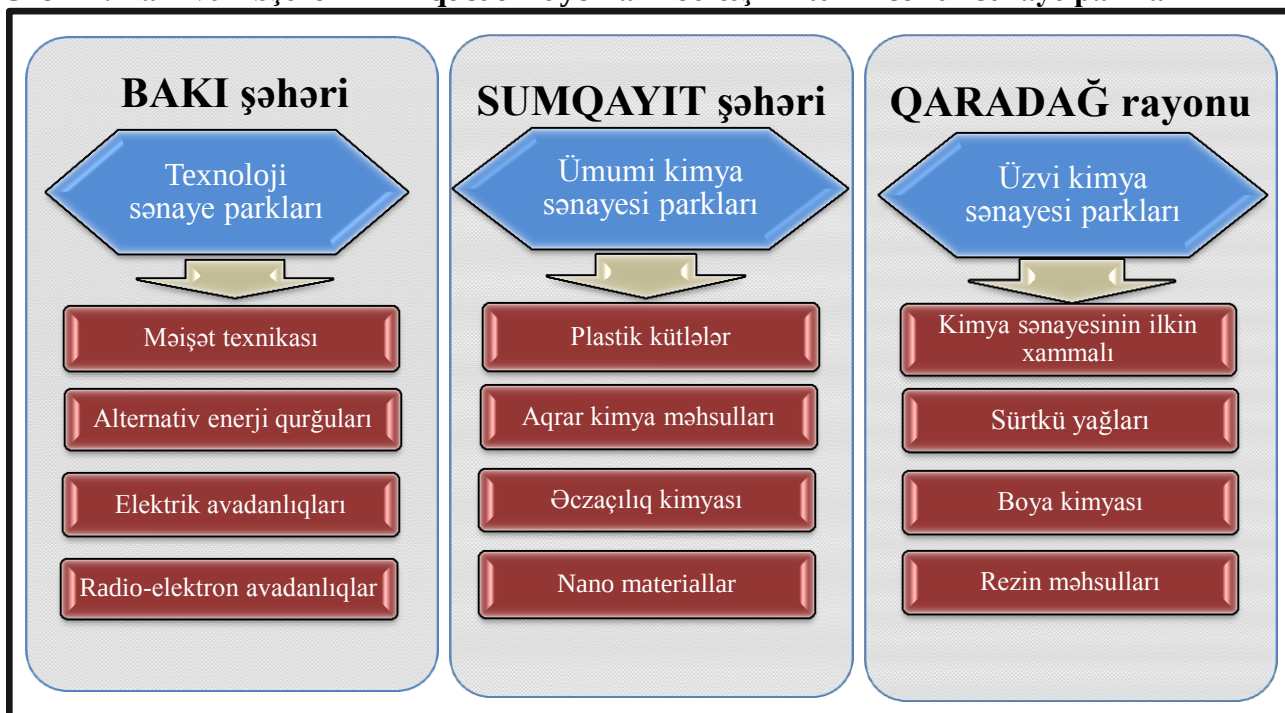
parkından 1-i və yeganə ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zona olan Ələt Azad Ticarət zonası məhz bu iqtisadi rayonların ərazisində təşkil edilmişdir. Ölkə üzrə ümumdaxili məhsul istehsalının mühüm hissəsi də bu iqtisadi rayonlarda formalaşır. Təbii ehtiyatlar baxımından Bakı iqtisadi rayonu əsasən neft və qaz resursları ilə zəngindir ki, bu amil iqtisadi rayonda müvafiq ixtisaslaşmanın və istehsal sahələrinin formalaşmasında aparıcı rola malik olmuşdur. İqtisadi rayonun ərazisində neft-kimya, kimya, əlvan və qara metallurgiya, maşınqayırma və sair sənaye sahələrinə aid çoxsaylı zavod və müəssisələr mövcuddur. Ölkə əhalisinin 40 faizə yaxını bu iqtisadi rayonların ərazisində məskunlaşmışdır ki, bu da öz növbəsində əmək resursları ilə təminat baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin, müxtəlif növ sosial və nəqliyyat infrastruktur, kommunikasiya və enerji şəbəkəsi baxımından yaxşı təchiz olması bu iqtisadi rayonda sənayenin bir çox növləri üzrə sənaye parklarının təşkilinə münbit şərait yaradır. Bununla belə, ekoloji cəhətdən zərərli istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin əsasən qeyd edilən iqtisadi rayonlarda cəmlənməsi ətraf mühitin həddindən artıq çirklənməsi ilə müşahidə olunur. Belə olan halda mövcud problemdən çıxış yolu kimi sözügedən iqtisadi rayonların ərazisində, xüsusən də Bakı şəhərinin ətraf rayonlarında əsasən yaşıl texnologiyalara əsaslanan istehsal sahələrinin qurulması, daha çox yüksək texnologiyaların tətbiq edildiyi innovativ istehsal sahələrinin təşkilinə üstünlük verilməlidir. Bu iqtisadi rayonlarda mövcud olan çoxsaylı elm ocaqları və tədqiqat mərkəzləri də bu strategiyanın həyata keçirilməsinə rəvac verən faktorlardan hesab edilə bilər. Sumqayıt şəhəri isə daha çox neft-kimya və kimya məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşdığından burada kimya məhsullarının istehsalı üzrə Sənaye parkları uğurla tətbiq edilə bilər. Lakin bu parklarda ekoloji normalara yüksək tələblərin qoyulması əsas şərtlərdən biri kimi müəyyən edilməlidir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı hazırda uğurla fəaliyyət göstərməklə Sumqayıt şəhərinin kimya sənayesi üzrə yenidən dirçəlməsində mühüm rola malikdir. Lakin Sumqayıt şəhərinin mövcud infrastruktur, coğrafi mövqeyi və əmək resursları bir neçə sənaye parkının təşkilinə geniş imkanlar yaradır.

Aparılan təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarının ərazisində 3 tip – texnoloji sənaye parkları, ümumi kimya və üzvi kimya sənayesi parklarının təşkili daha məqsədəuyğundur (Sxem 2.)

Texnoloji sənaye parkları müasir dövrdə yaradılan və əsasən elmi biliklərin tətbiqi ilə yeni növ sənaye məhsullarının istehsalı təşviq edən istehsal zonalarıdır. Bu tip sənaye parklarında elmi-təcrübə və layihə-konstruktor işləri geniş tətbiq edilir, yeni məhsulların ərsəyə gəlməsində universitet və elmi araşdırma mərkəzləri ilə sıx əməkdaşlıq həyata keçirilir. Bu tip sənaye parkları dünya ölkələrində elmin inkişafında və elmi araşdırmaların stimullaşdırılmasında müsbət rola malikdir. Bu baxımdan Azərbaycanda texnoloji sənaye parklarının təşkili sayəsində ölkədə elmi-tətbiqi fəaliyyətin canlandırılması təmin edilə bilər. Bu tip sənaye parkları daha çox universitet və elmi mərkəzlərin fəaliyyət göstərdiyi Bakı şəhərində uğurla tətbiq edilə bilər.

Sxemdən göründüyü kimi Bakı şəhərinin ərazisində sənayenin ətraf mühitə daha az təsir edən istehsal sahələrinin yaradılması təklif edilmişdir. Eyni zamanda bu istehsal sahələri həmçinin yüksək texnologiyaların və elmi biliklərin cəlb edilməsini ehtiva edir ki, bu da əhəmiyyətli hissəsi Bakı şəhərində yerləşən universitet və elmi tədqiqat mərkəzlərinin sənaye parkları ilə birgə fəaliyyətinin təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, elmi biliklərin tətbiq edildiyi istehsal sahələri yüksək rəqabətqabiliyyətinə malik olmaqla daha çox əlavə dəyərin formalaşması ilə səciyyələnir.

Hazırda Azərbaycanın alternativ enerji istehsalı üzrə böyük potensialı nəzərə alınarsa, təkcə alternativ enerji qurğularının istehsalından və onların əsasında yeni elektrik stansiyaları qurulmaqla enerji istehsalı sayəsində külli miqdarda gəlirin əldə edilməsi mümkündür. Belə ki, ölkənin günəş enerjisi üzrə potensialı illik 23040 meqavat, külək enerjisi üzrə isə 3000 meqavat təşkil edir (ABOEM, 2020). Hazırda isə istilik və su elektrik stansiyalarında cəmi 8000 meqavatadək enerji istehsal edilir ki, bu da atmosferin çirklənməsi ilə yanaşı xammal resurslarından səmərəsiz istifadə ilə nəticələnir (EÜS, 2020).

Sxem 2. Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında təklif edilən sənaye parkları

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sumqayıt şəhərinin ərazisində təklif edilən sənaye istehsal sahələri isə kimya sənayesinin son məhsul istehsalını nəzərdə tutur. Bu isə ekoloji çirklənmənin minimuma endirilməsi və daha çox rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının stimullaşdırılması məqsədi daşıyır.

Qaradağ rayonu ərazisində sənaye parklarında təklif edilən istehsal sahələri neft sənayesinin müxtəlif məhsullarının istehsalını nəzərdə tutur. Buraya neftin ilkin emalından başlayaraq digər sənaye sahələri üçün xammal rolunu oynayan ilkin emal məhsullarının və yarımfabrikatların istehsalı daxildir. Eyni zamanda Bakı şəhərinin mərkəzi hissələrindən bir sıra emal müəssisələrinin də Qaradağ rayonu ərazisində təşkil edilən sənaye parklarına köçürülməsi məsələsi nəzərdən keçirilə bilər. Bu isə Bakı şəhərində ekoloji vəziyyətin stabilləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda sənaye parklarının təşkili.

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu sənaye əhəmiyyətinə görə ölkənin 2-ci böyük iqtisadi rayonudur. Hələ Sovet illərindən bu zonada çoxsaylı iri müəssisələr fəaliyyət göstərmiş, bu müəssisələr nəinki ölkə, hətta ümumittifaq səviyyəsində əhəmiyyətli yerə malik olmuşdur. İqtisadi rayonun ən böyük şəhəri olan Gəncə, müxtəlif növ istehsal sahələri ilə yanaşı, elm və təhsil ocaqlarının cəmləndiyi bir şəhərdir. Burada vaxtı ilə uğurla fəaliyyət göstərmiş qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırma, avtomobil istehsalı və sair bu kimi ağır sənaye müəssisələri mövcuddur. Həm sənaye üçün zəruri infrastruktur, həm geniş profilli əmək resurslarının mövcudluğu, eyni zamanda isə qara və əlvan metal, polimetal və mineral xammal yataqlarına yaxınlıq bu zonada sənaye parklarının inkişafı üçün yüksək perspektivlər yaradır. Xammal ehtiyatları baxımından Daşkəsən rayonu xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Vaxtı ilə bu rayonun ərazisində fəaliyyət göstərmiş Qafqazın yeganə dəmir filizi dağ-zənginləşdirici müəssisəsi olan Daşkəsən Filizsaflaşdırma kombinatı hazırda öz fəaliyyətini tam dayandırmışdır. Müəssisənin əsas fəaliyyəti dəmir filizi konsentratı istehsalıdır. Burada dəmir filizi istehsalat prosesindən keçəndən sonra 60 %-ə qədər zənginləşdirilərək Rusiya və Gürcüstan, qismən də Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən müəssisələrə göndərilirdi. 1977-ci ildə o dövrün texnologiyası ilə istehsalın ən yüksək göstəricisi 3,1 milyon ton dəmir filizi olmuşdur. Daşkəsən dəmir yatağının təsdiq

olunmuş ehtiyatları 270 milyon tondur. Filizin dəmir tərkibi yataqlar üzrə əsasən 35-45 % arasında dəyişir (DF, 2020). Bu yataqlarda 11 min tona yaxın kobalt ehtiyatının mövcud olması da məlumdur. Dəmir filizləri sənayenin inkişafında böyük əhəmiyyətə malik bir xammaldır. Bakı və Sumqayıt şəhərləri də daxil olmaqla ölkədə mövcud olan ağır sənaye müəssisələri, o cümlədən qara və əlvan metallurgiya zavodlarının yerli xammalla təchiz edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Hazırda bu xammallar xaricdən idxal olunur ki, bu da idxaldan asılılıq yaratmaqla yanaşı ölkədən böyük miqdarda maliyyə vəsaitinin çıxmasına səbəb olur. Eyni zamanda Daşkəsən yatağının istismarı dövründə Qoşqarçayın dərəsində 30 mln. tondan artıq tullantılar yığılmışdır ki, bu tullantıların tərkibində külli miqdarda qiymətli kobalt vardır (AFQ, 2020). Bu tullantıların təkrar emala cəlb edilməsi və tərkibindəki kobaltın mənimsənilməsi sayəsində külli miqdarda mənfəət əldə edilməsi ilə yanaşı ətraf mühitin qorunmasına da töhfə verilməsi mümkündür. Dünya metal bazarında müşahidə edilən qiymət dinamikasına əsasən son bir neçə il ərzində dəmir metalının 1 tonu 500-700 ABŞ dolları aralığında olduğu halda kobaltın 1 tonu 45-70 min ABŞ dolları aralığında dəyişir ki, arada orta hesabla 100 dəfəyə qədər fərqin olduğu məlum olur (LME, 2021). Kobalt xammalı hazırda elektron cihazların hazırlanmasında yüksək tələbatla istifadə edilir, həmçinin o, enerji saxlama qurğularının istehsalında əsas element hesab edilir. Müasir mobil telefonlar, planşet, noutbuklar və elektrikli işləyən avtomobillərin litium akkumulyatorlarının istehsalı sahəsində kobalt elementinə yüksək tələbat mövcuddur. Son illər elektrik mühərrikli avtomobillərin istehsalının artması və yaxın 10 il ərzində əsas avtomobil istehsalçıları tərəfindən məhz bu tip avtomobil istehsalına tam keçidin planlaşdırılması kobalta olan tələbatı dəfələrlə artıracaqdır. Bu baxımdan kobalt xammalı əsasında yüksək texnologiyalara əsaslanan istehsalın təşkili sayəsində ölkənin ixrac potensialının artırılması, dünya bazarlarında rəqabətqabiliyyətli məhsullarla təmsil olunma və yüksək əlavə dəyər sayəsində ölkəyə külli miqdarda maliyyə daxilolmasını təmin etmək mümkün olacaqdır.

Əlvan metallurgiyanın inkişaf etdirilməsi sahəsində geniş imkanlar yaradan regionun ən böyük alunit yatağı olan Zəylik yatağı da məhz bu iqtisadi rayonun ərazisində yerləşir. Sovet ittifaqı dövründə fəaliyyət göstərmiş alüminium kompleksi özündə 3 sahəni – Daşkəsən Alunit İstehsal Sahəsi, Gəncə Gil-torpaq İstehsalat sahəsi və Sumqayıt Alüminium zavodunu birləşdirirdi. Sumqayıt Alüminium zavodunun illik gücü 55 min ton ilkin alüminium olmuşdur. Zəylik alunit yatağı Gəncə gil-torpaq kombinatının mineral-xammal bazası kimi istismar olunmuş, hər il alunitdən 200 min ton gil-torpaq, 385 min ton sulfat turşusu, 78 min ton kalium gübrəsi alınır və o illərdə əsasən Krasnoyarsk və İrkutsk alüminium zavodlarına göndərilirdi. Ümumilikdə isə bu yataq respublika üzrə ümumi filiz ehtiyatının 30 faizə yaxınını təşkil edir (AFQ, 2020; Məmmədov və b., s.144). 2001-ci ildən etibarən ölkədə alüminium sənayesinin bərpası üçün mühüm işlər görülmüş, alüminium istehsalında müəyyən irəliləyişlər əldə edilsə də 2008-ci ildə baş vermiş ümumdünya maliyyə böhranı nəticəsində alüminiumun birja qiymətləri kəskin şəkildə aşağı düşdüyündən ölkəmizdə istehsal prosesi zərərlə nəticələnmiş, kompleksin fəaliyyəti yenidən dayanmışdır. İlkin təhlillər göstərir ki, ölkə üzrə alüminium sənayesinin yenidən tənəzzülə uğraması bu sahənin ilkin emal sənayesinə əsaslanması ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, alüminiumdan son məhsul istehsalının təşkili sayəsində dünya bazarlarında baş verən qiymət dəyişikliklərindən yaranan risklərin daha effektiv idarə edilməsi mümkün ola bilərdi. Hazırda dünya sənayesində alüminium xammalından əzəçilik sənayesindən başlayaraq kosmik sənayeyə qədər demək olar ki, bütün sənaye sahələrində geniş istifadə edilir. Alüminiumun son məhsullarının sayı minlərlə hesablanır və bu çeşid zaman keçdikcə daha da artmadadır (MVA, 2013). Bu baxımdan alüminiumun sənayesinin bazar qiymətlərinin tərəddüdündən qorunması, o cümlədən bu sahədə yüksək əlavə dəyərin yaradılması məqsədilə son məhsul istehsalınadək istehsal zəncirinin formalaşdırılması zəruridir. Məlumdur ki, məhsul çeşidinin bol olması bazarda hər hansı məhsula dəyişən təklifin kompensasiya edilməsində mühüm rola malikdir. Məhsul çeşidi az olan istehsalçılar isə bazar qiymətləri və dəyişən təklifin mənfəətlərinə daha tez məruz qalırlar. Bu baxımdan Azərbaycanda alüminium xammalından daha effektiv istifadənin təmin edilməsi və alüminium sənayesinin dayanıqlı inkişafı üçün son məhsul istehsalının təşkili, bu

sahəyə xarici investorların cəlb edilməsi üçün sənaye parklarının tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda sənayenin inkişaf etdirilməsi Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonun sənayesinin inkişafına da müsbət təsir göstərə bilər. Belə ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun ərazisində mövcud olan Filizçay yatağı Avropanın ən böyük kolçedan-polimetal yatağı olmaqla ətrafında bir sıra nisbətən kiçik polimetal yataqlarını da cəmləşdirir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda turizm-rekreasiya zonalarının inkişafı üçün əlverişli şəraitin olduğunu nəzərə alaraq, ekoloji mühitin qorunması məqsədilə bu yataqların xammalının daşınaraq Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda yaradılacaq sənaye parklarında emal prosesinə cəlb edilməsi daha məqsədəuyğundur. Bununla da Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun sənaye sənaye parklarının xammalla təchizatı təmin edilmiş olar. Zəngin mis və kobalt ehtiyatlarına malik Filizçay yatağının mənimsənilməsi sayəsində elektronika və cihazqayırmanın müxtəlif sahələrində xammala olan tələbatın ödənilməsi tam təmin edilmiş olar. Bu işə öz növbəsində Abşeron iqtisadi rayonunda yaradılması təklif edilən yüksək texnologiyalara əsaslanan sənaye parklarının xammal təchizatının təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun mövcud potensialının təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, bu zonada 2 tip - metallurgiya və maşınqayırma sahələrinə aid sənaye parklarının təşkili daha məqsədəuyğundur. Bu sahələr öz yüksək əməktutumluluğu ilə iqtisadi rayonda işsizlik problemlərinin həllində də mühüm rol oynaya bilər. Hazırda bu iqtisadi rayonun ərazisində heç bir sənaye parkı mövcud deyildir. Bu baxımdan Daşkəsən rayonu ərazisində qara və əlvan metal və polimetal filizi yataqlarının istismarına əsaslanan sənaye parklarının təşkili, Gəncə şəhərində isə maşınqayırma və metallurgiya sənayesi parklarının təşkili məqsədəuyğun hesab edilir. Nəticədə Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda metallurgiya və maşınqayırma klasterinin formalaşdırılması təmin ediləcəkdir. (Sxem 3.)

Sxem 3. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda yaradılması məqsədəuyğun olan sənaye parkları

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Mərkəzi Aran və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonları üzrə sənaye parklarının təşkili. Mərkəzi Aran və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarına daxil olan bir sıra inzibati rayonlar yeni iqtisadi rayonlaşma bölgüsünə qədər Aran iqtisadi rayona aid edilmiş və bu iqtisadi rayon sənaye cəhətdən ölkənin 3-cü böyük iqtisadi rayonu, ərazisinə görə isə ən böyük iqtisadi rayon olmuşdur.

İqtisadi rayonların yeni bölgüsündən sonra isə qeyd edilən iqtisadi rayonun əsasında 3 yeni iqtisadi rayon formalaşmışdır. Bunlar Mərkəzi Aran, Şirvan-Salyan və Mil-Muğan iqtisadi rayonlarıdır.

Mərkəzi Aran və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarında Mingəçevir və Şirvan şəhərləri əsas sənaye mərkəzləridir və ərazilərində müxtəlif sənaye sahələrinə aid çoxsaylı müəssisələr yaradılmışdır. Əsasən keçmiş Sovet illərində yaradılan bu müəssisələr məhz klaster prinsipinə əsasən təşkil edilmişdir. Belə ki, Mingəçevir və Şirvan şəhərləri ölkənin başlıca energetika şəhərləri olmaqla onların ərazisində müvafiq olaraq ölkə əhəmiyyətli hidro və istilik elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərir. Bu stansiyaların hesabına enerji mənbəyinə yaxınlıq və vahid enerji şəbəkəsindən istifadə baxımından çoxsaylı müəssisələr yaradılmışdır. Lakin bütün ölkə ərazisində olduğu kimi Sovet ittifaqının süqutundan sonra bu iqtisadi rayonların ərazisində mövcud olan sənaye müəssisələri də iqtisadi çətinliklərlə üzləşmiş, onların əksəriyyəti fəaliyyətini tam dayandırmışdır. Qeyd edilən rayonlarda sənayenin dirçəldilməsi və yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda yerləşən Yevlax şəhəri coğrafi baxımından ölkənin mərkəzi hissəsində yerləşməklə müxtəlif regionları əhatə edən dəmir yolu xətlərinin kəsişmə məntəqəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə isə ölkə və ölkələr arası əhəmiyyətə malik olan, Bakı-Qazax magistral, Bakı-Balakən dəmir yolu xətlərinin əsas hissələri sözügedən iqtisadi rayonların ərazisindən keçməklə onun nəqliyyat sahəsində əhəmiyyətini olduqca artırır. Dəmir yolu şəbəkəsində mühüm əhəmiyyətə malik Hacıqabul rayonu da Şirvan-Salyan iqtisadi rayonun ərazisindədir. Rusiya ilə İranı birləşdirən dəmir yolu xətti və Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolu xətləri bu rayonun ərazisində kəsişir ki, bununla da rayonun nəqliyyat qovşağı kimi əhəmiyyəti olduqca artmışdır. Yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsinin mövcudluğu isə sənaye parklarının fəaliyyəti üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

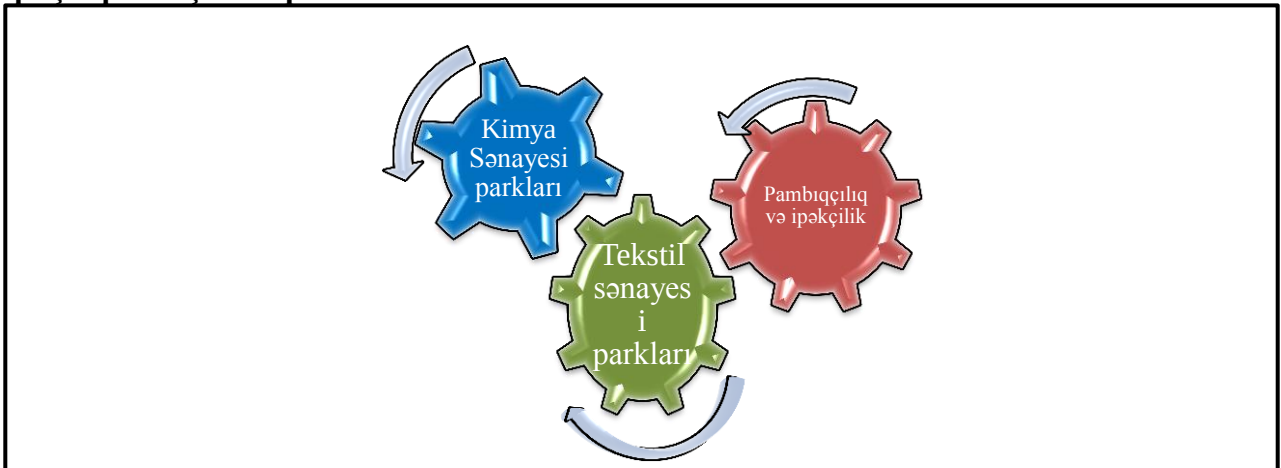
Mingəçevir şəhəri daha çox enerji istehsalı üzrə tanınsa da bu şəhərin ərazisində müxtəlif sahələrə aid sənaye müəssisələri də mövcuddur. Bu müəssisələrin də əksəriyyəti müasir tələblərə cavab verməməklə öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Lakin yüksək ixtisaslı əmək resursları və bol enerji faktorunun mövcud olması şəhərin ərazisində bir sıra sənaye parklarının təşkili üçün imkanlar açır. Energetika sahəsində yüksək ixtisaslaşmanı nəzərə alaraq burada müxtəlif təyinatlı enerji istehsalı və ötürücü qurğularının, alternativ enerji qurğuları və sair yüksək texnoloji avadanlıqların istehsalını təşkil etmək mümkündür. Gələcəyin texnologiyası olan alternativ enerji texnologiyalarının və müxtəlif növ elektrik avadanlıqlarının istehsalı sayəsində həm ölkənin bu məhsullara olan daxili tələbatının ödənilməsi, həm də ixrac potensialının artırılması təmin edilə bilər.

Mərkəzi Aran və Şirvan-Salyan, eləcə də Mil-Muğan iqtisadi rayonlarına daxil olan əksər inzibati rayonlar əsasən aqrar sahə üzrə ixtisaslaşmışdılar. Bu rayonlarda pambıqçılıq başlıca aqrar sahə olsa da müstəqillik illərindən sonra tənəzzülə uğramış, yalnız son illər ərzində həyata keçirilən xüsusi proqramlar və stimullaşdırıcı tədbirlər sayəsində yenidən dirçəlməyə başlamışdır. Pambıqçılıq tekstil sənayesinin əsas xammalı olmaqla istər onun əkinini ilə məşğul olan fermerlərin, istərsə də tekstil müəssisələrində çoxsaylı insanların işlə təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çin və Cənub Şərqi Asiya ölkələrində məhz tekstil müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi sənaye parklarının təşkili sayəsində milyonlarla insanın işlə təmin olunması və milyonlarla hektar ərazilərdə pambıq əkininin həyata keçirilməsi, nəticədə yüksək iqtisadi səmərənin əldə edilməsi mümkün olmuşdur.

2010-2019-cu illər ərzində ölkəyə müxtəlif növ tekstil, geyim məhsulları və komponentləri də daxil olmaqla ümumilikdə 2.4 milyard ABŞ dollarına yaxın dəyərdə məhsul idxal edilmişdir. İdxalın dəyəri illər üzrə artım dinamikası göstərməklə təkcə 2019-cı il üzrə 557 milyon manat təşkil etmişdir (AXT, 2020). Göründüyü kimi tekstil və müxtəlif növ geyim məhsulları üzrə ölkədən külli miqdarda maliyyə vəsaitinin çıxması ölkədə bu sahədə yüksək istehsal potensialının mövcud olduğu bir şəraitdə baş verir. Aran iqtisadi rayonunda mövcud olan aqrar potensial, neft və qaz yataqları, nəqliyyat şəbəkəsi, enerji mənbələri, əmək resursları və

istehsal ənənələri belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu zonada sənaye parklarının təşkili üçün əlverişli mühit mövcuddur. Tekstil sənayesinin inkişafı isə bölgədəki pambıqçılıq təsərrüfatlarının inkişafına və gəlirliliyinə müsbət təsir göstərə bilər. Ən optimal variant isə pambıq xammalı və üzvi kimya məhsulları əsasında müasir tekstil sənayesinin təşkili ola bilər. Kimya və pambıqçılıq, həmçinin ipəkçilik sahələri tekstil sənayesini xammalla təchiz edərək bu sahənin inkişafına təkan verməklə yanaşı, vahid sistem şəklində hər üç sahə üzrə yüksək əlavə dəyər in formalaşmasına da müsbət təsir göstərə bilər. (Sxem 4.)

Sxem 4. Kimya və tekstil sənayesi parkları ilə pambıqçılıq və ipəkçilik təsərrüfatlarının qarşılıqlı inkişaf əlaqələri

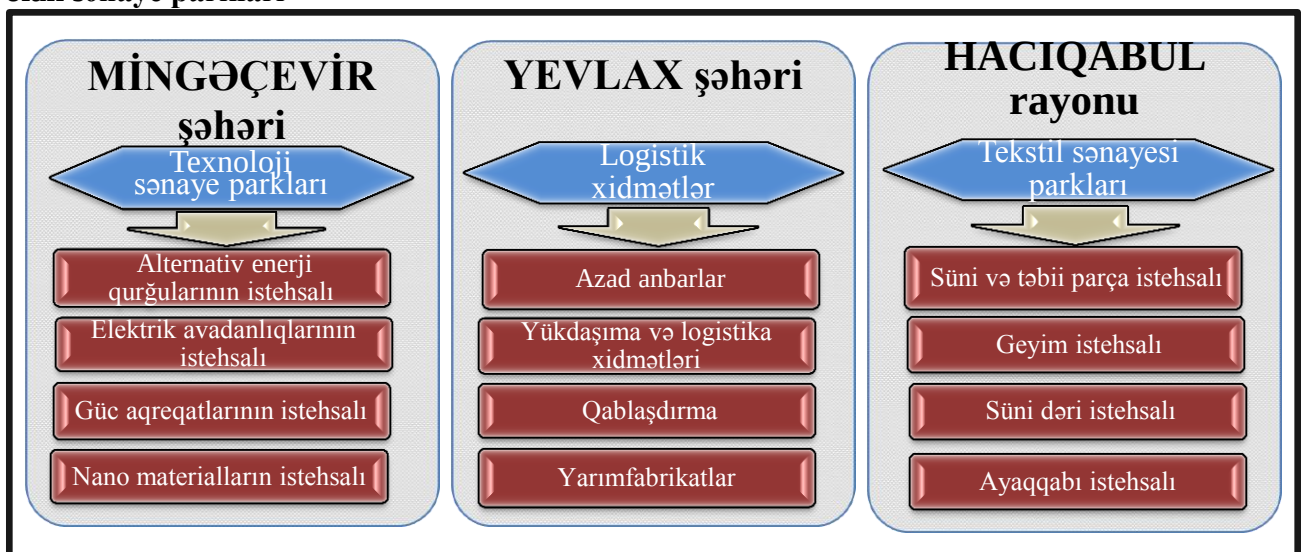

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Çin, Cənub Şərqi Asiya və Türkiyənin təmsalında məhz pambıqçılıq, ipəkçilik və kimya sənayesinin vahidliyi ilə tekstil sənayesinə aid yüksək göstəricilərə malik sənaye parklarının uğurla tətbiqini qeyd etmək olar.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Mərkəzi Aran və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarının ərazisində texnoloji sənaye parkları, tekstil sənayesi parkları və azad anbarların təşkili məqsəduyğun hesab edilir (Sxem 5).

Sxem 5. Mərkəzi Aran və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarında yaradılması məqsəduyğun olan sənaye parkları

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yevlax rayonu ərazisində təklif edilən azad anbarların yaradılması isə Çindən Avropaya

qədər yükdaşımlar üzərində ara məntəqəsi rolunu oynamaqla daşınan məhsulların müxtəlif səviyyəli emalı və istehsalı prosesinin təşkilini təmin edə bilər. Buna misal olaraq İrlandiyanın məşhur Şennon zonasını və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin azad iqtisadi zonalarını qeyd etmək olar.

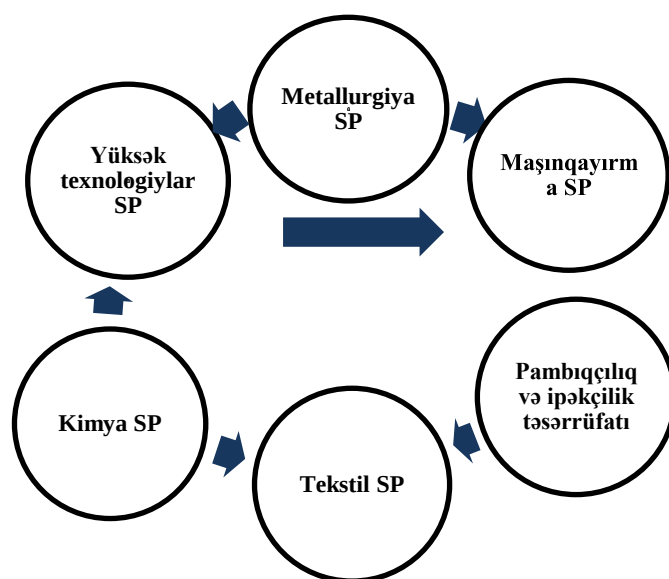
Hacıqabul rayonu və ətraf rayonlarda pambıqçılıq təsərrüfatları inkişaf etdiyindən bu ərazidə tekstil sənayesinin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Eyni zamanda tekstil sənayesi əməkəttutumlu sənaye olduğundan, xüsusilə də qadın əməyinə əsaslandığı üçün qeyd edilən rayonlarda qadınların məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından sənaye parkları yüksək effektivliyə malik ola bilər. Nəticədə pambıqdan son məhsul istehsalının təşkili sayəsində yüksək əlavə dəyərin formalaşdırılması ilə yanaşı çoxsaylı iş yerlərinin açılması da təmin edilə bilər. Hazırda Hacıqabul rayonu və bir sıra ətraf rayonlarda daha çox kiçik sahibkarlığın fəaliyyətini təşviq edən bir neçə sənaye məhəlləsi təşkil edilmişdir. Sənaye parklarının təşkili isə bu ərazilərdə orta və iri sənaye sahələrinin inkişafına təkan verə bilər.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycanda sənaye parklarının iqtisadi rayonlaşma prinsipi ilə təşkili gələcəkdə müvafiq sənaye klasterlərinin formalaşmasına da xidmət edəcəkdir. Dünya təcrübəsindən də məlumdur ki, xüsusi iqtisadi zona statusu müəyyən dövrü əhatə edir və bu dövr bir neçə ildən bir neçə on illiyə qədər tətbiq edilir. Lakin klasterlər XİZ statusunun ləğvindən sonra da uğurla fəaliyyət göstərir. Çünki bu ərazilərdə konkret istehsal sahələri üzrə dərin ixtisaslaşma baş verir və uyğun infrastruktur formalaşmış olur. Bu baxımdan ölkəmizdə XİZ, o cümlədən sənaye parkları klasterlərin formalaşmasında başlanğıc qüvvə olaraq çıxış edə və istehsal sahələrinin daha sürətli, modern və innovativ təşkilində başlıca mexanizm ola bilər.

Azərbaycanda 5 iqtisadi rayon üzrə təklif edilən yüksək texnologiyalar, metallurgiya, maşınqayırma, kimya və tekstil sahələrinə aid sənaye parkları eyni zamanda sıx qarşılıqlı əlaqəyə malik olmaqla bir-birlərinin xammal, yarımfabrikat və tamamlayıcı komponentlərlə təmin edilməsində də iştirak edəcəklər ki, bu da istehsalın daha səmərəli təşkilində, daha çox əlavə dəyərin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (Sxem 6.)

Sxem 6. Müxtəlif təyinatlı sənaye parkları və təsərrüfatlar arasında qarşılıqlı istehsal zənciri

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kimya sənayesi həm yüksək texnologiyaların, həm də tekstil və müxtəlif geyim əşyalarının istehsalında, tekstil sənayesi ipəkçilik və pambıqçılıq təsərrüfatının inkişafında, metallurgiya

sənayesi maşınqayırma və yüksək texnoloji avadanlıqların istehsalında mühüm rol oynamaqla qarşılıqlı inkişafın təmin edilməsinə töhfə verəcəkdir. Eyni zamanda qeyd edilən sənaye sahələrinin yerli xammalla təchizatı artacaqdır ki, bu da öz növbəsində yerli resurslardan daha effektiv istifadəni təmin etməklə yanaşı idxaldan asılılığın kəskin şəkildə azalmasına səbəb olacaqdır.

Hər 5 iqtisadi rayon sənaye parklarının yaradılmasında əsas ağırlıq mərkəzləri rolunu oynamaqla, gələcəkdə ölkənin digər ərazilərində müxtəlif sənaye sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Müasir dünyada sənayenin 300-dən çox əsas və alt sahəsinin olması məlumdur ki, əsas sahələrin inkişafı müxtəlif təyinatlı alt və yan sahələrin inkişafına da zəmin yaratmış olur. Bu baxımdan təklif edilən sənaye parklarının növləri üzrə istehsal təkcə sənayenin əsas sahələrini deyil, o cümlədən müxtəlif alt sahələri də ehtiva edir. Nəticədə ölkənin müxtəlif regionlarında sənayenin və onunla bağlı digər sahələrin inkişafı sürətlənəcək, çoxsaylı iş yerləri yaradılacaq, regionların mərkəzdən iqtisadi geriliyinin minimuma endirilməsində mühüm nailiyyətlər əldə ediləcəkdir.

Bütün yuxarıda qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün müasir dünyada effektiv alət hesab edilən investisiyalar, xüsusən də xarici investisiyalar üçün münbit investisiya şəraitinin yaradılması məqsədilə vergi, gömrük, administrativ idarəetmə və maliyyə sahələrində güzəştlərin daha cəlbədicə olması təmin edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan kifayət qədər mürəkkəb regionda yerləşməklə Rusiya, İran və Türkiyə kimi sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrlə əhatə olunmuşdur. Məhz bu baxımdan regionun böyük oyunçuları ilə nisbətdə elə bir investisiya mühiti formalaşdırılmalıdır ki, bu mühit həmin dövlətlərə nisbətən xarici investorlar üçün daha cəlb edici olsun.

Bundan başqa ölkənin əsas ərazisindən kənarda yerləşən Naxçıvan Muxtar Respublikasında Türkiyə ilə müştərək sənaye parkının yaradılması, eyni zamanda işğaldan azad edilmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların ərazisində sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün daha əlverişli investisiya şərtləri əsasında sənaye parkları və sənaye məhəllələrinin təşkili məsələləri diqqətdə saxlanılmalıdır.

Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən mövcud sənaye parklarında isə son məhsul istehsalının təmin edilməsi, ekoloji tələblərin gözlənilməsi, fəaliyyət göstərdikləri regionların iqtisadi potensialı nəzərə alınmaqla daha səmərəli və ölkə üçün prioritet hesab edilən sənaye istehsalının təşkili təşviq edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- ABOEM (2020). Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə. [http:// minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade](http://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade). İstinad tarixi: may, 2020.
- ADBHQ (2018). Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 30 noyabr 2018-ci il. № 1349-VQ.
- AFQ (2020) Azərbaycanın faydalı qazıntıları. <http://gsaz.az/articles/view/92/Azarbaycanin-faydali-qazintilari>. İstinad tarixi: noyabr, 2020.
- ARPF (2021). “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 iyul 2021-ci il. № 1386.
- ASEAN (2016). ASEAN Guidelines for Special Economic Zones (SEZs) Development and Collaboration. <https://asean.org/wp-content/uploads/2016/08/ASEAN-Guidelines-on-SEZ-Development.pdf>. İstinad tarixi: dekabr, 2018.
- AXT (2020). Azərbaycanın xarici ticarəti. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>. İstinad tarixi: fevral, 2020. İstinad tarixi: noyabr, 2020.
- DF (2020). Daşkəsən Filiszaflaşdırma ASC. <http://privatization.az/index.php/az/sas-s-hif/muessis-l-r-2/s-naye-2?layout=edit&id=173>. İstinad tarixi: mart, 2021.
- EÜS (2020). Energetika üzrə statistika. https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/. İstinad tarixi: aprel, 2020.

- EZA (2015). Economic Zones in the ASEAN. https://www.unido.org/sites/default/files/2015-08/UCO_Viet_Nam_Study_FINAL_0.pdf. İstinad tarixi: sentyabr, 2017.
- Kolosovskiy N. (1969). Teoriya ekonomicheskovo rayonirovaniya. M.: Misl, 335 s.
- LME (2021). London Metal Exchange. <https://www.lme.com/>. İstinad tarixi: may, 2021.
- Marşal A. (2011). Prinçipi ekonomicheskoy nauki. M.: «Eksmo», 832 s.
- Məmmədov R. və b. (2006). Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 482 s.
- MVA (2013). Metallurqiya i vtorichnaya aluminia. <https://metalspace.ru/education-career/osnovy-metallurgii/metallurgiya-alyuminiya/680-primenenie-alyuminiya.html>. İstinad tarixi: may, 2021.
- MZX (2016). Miroviye zapazı xlopka sokratyatsya v pervie za 6 let. <http://www.finmarket.ru/database/news/4231993>. İstinad tarixi: iyun, 2017.
- Porter M. (2016). Mejdunarodnaya konkurenciya. Konkurentnie preimushestva stran. M.: «Alpina Dicial», 947 s.
- RSMD (2019). Regionlar üzrə sənaye məhsulunun dəyəri. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>. İstinad tarixi: may, 2021.
- Tumenova S. (2019). Regionalnaya konkurentosposobnost v novoy ekonomike: konceptçiyi, metodı, modeli. Nalçik.: İzdatelstvo KBNÇ, RAN, 200 s.

Экономическая основа региональной организации промышленных парков Азербайджана

Хасай Джахангиров

Западно-Каспийский Университет. Диссертант. Азербайджан.

E-mail: c.xasay@gmail.com

Аннотация. Преимущества организации производства на региональных и компактных территориях широко объяснены в трудах многих экономистов-классиков и современных экономистов, а также сформированы теоретические и концептуальные основы этого подхода. Сегодня наряду с региональной организацией производства наблюдается тенденция к концентрации близких и взаимодополняющих областей производства на более компактных территориях с применением льготных экономических режимов. В основном это связано с экономической деятельностью, организованной в особых экономических зонах, которые широко используются с 1970-х годов. Индустриальный парк (ИП), разновидность особой экономической зоны, является наиболее распространенным в мире особым экономическим режимом и играет важную роль в более эффективной организации промышленного производства на локальных территориях. В статье разъясняются вопросы региональной организации индустриальных парков с учетом экономического, социального и географического потенциала регионов Азербайджана, а также вносятся предложения по этому поводу.

Ключевые слова: индустриальный парк, производство, занятость, региональное развитие, промышленные кластеры.